

Розділ сьомий. РЕЛІГІЄЗНАВЧЕ БЕЗСМЕРТЯ

7.1. Анатолій КОЛОДНИЙ. Вічне життя в релігійнознавчій пам'яті

Всі ми смертні. Релігійна особа втіху від цієї істини знаходить для себе у вірі в якийсь вічне потойбічне життя, прагне за сприяння якихось надприродних сил і за посередництва священнослужителів й різних обрядових дійств одержати його і продовжити там, у вифантазованому нею чи одержаному від конфесійного вчення, потойбіччі у повному блаженстві своє безсмертя. Здобутком спасительної місії Ісуса Христа у витвореній ним релігії вважають те, що він «смертню смерть подолав». Християнство відтак постало як духовний засіб вдовolenня бажань вірянина на безсмертя. Проте в таке безсмертя вчать лише вірити, бо ж в реаліях навіть воскресіння Ісуса Христа не є доведеним, до того ж і вифантазуваним, бо ж в Євангелії від Матвія (гл.27-28) говорить просто про викрадення і перенесення його тіла. Для християнина ж, якщо Ісус не воскрес, то й віра в нього є марною.

Ніхто з по-різному описаного в релігіях потойбіччя навіть ручкою не помахав звідти землянам. Але саме на вірі в можливість продовження життя в якомусь омріяному раю, «царстві небесному», й тримаються релігії. Ще німецький мислитель Людвіг Фейєрбах зазначив, що якби людина не вмирала, то й релігії не існувало б. В більшості релігій ідея посмертного вічного життя в щасті є основною. В них навіть Бог виконує службову функцію гаранта і розпорядника потойбіччя, своєрідного бухгалтера з підрахунку добрих діл і гріха.

Прагнучи до вічного життя, дехто із громадян США дає згоду, оплативши це, на збереження свого тіла в центрі «Timeship» після своєї смерті. Вони сподіваються на те, що з часом вчені віднайдуть можливість відродити збережене шляхом кріоконсервації їх тіло до вічного життя. Життя їх продовжуватиметься вічно. Є й такі, що погоджуються навіть із-за такої мети на евтаназію. У названому центрі передбачено збереження 50 тисяч таких тіл.

Для невіруючої людини її фізичне життя є минулим і продовжується на Землі у своєму відчуженні в тих здобутках, які вона залишає після смерті своїм потомкам, спільноті, в якій відбувалася її життєдіяльність, людству загалом. При цьому наявною є навіть думка, що й фізично людина зі смертю не зникає: відбувається просто реінкарнація її складових в нове живе тіло. Крішнаїзм активно пропагує ідею реінкарнації, цебто переселення твоєї душі в тіло якоїсь іншої живої істоти. Тут на пам'ять приходять слова Омара Хаяма в російському їх перекладі: «Знай, в кожному волосі тут, на Землі, тається // Дышавший некогда кумир прекраснолицый. // Снимай же бережно пылинку с милых кос // Прекрасных локонов была она частицей».

Свого для кожного часу, не доживши до можливих при доброму здоров'ї відведених на це твоїх років, ми, скажу так, достроково залишаємо цей світ. Залишаємо ми його в оточенні близьких людей, тих друзів, з якими співпрацював, мислив в унісон, співвимірював і співорганізував з ким свою життєдіяльність, всіяко при цьому допомагав їм і одержував допомогу від них. Дехто з цих друзів, близьких чи рідних тобі людей, раніше від тебе відходить у світ потойбіччя, дехто живе і співпрацює поруч чи разом з тобою, а дехто ще має деякий запас часу для життя й після тебе. Настають роки, коли ти вже не маєш тих сил і натхнення на працю, які були наявні в тебе навіть 3-5 років тому. Дехто здається перед цим ослабленням, відходить в дні очікування гіршого, а дехто навпаки – прагне навіть робити більше, ніж колись, *спішить жити*, бо ж для виконання задуманого і заявленого залишилося не багато років чи навіть днів.

Останнє характерне для мене в мій похилий вік, бо ж задумів і планів маю ще багато, але не знаю про надані мені для цього станом здоров'я дні чи ж роки. Десяти томник «Історія релігії в Україні» завершив, ще з великого із наявних у мене планів - треба упорядкувати й видрукувати двох чи трьох томну «Українську Релігієзнавчу Енциклопедію». Маю ще після опрацювання поетичного спадку Т.Г.Шевченка упорядкувати його «Кобзар України». То ж коли навіть прийде кістлява, то буду висловлювати своє невдоволення словами: «Боже, якщо

то правда, що без твоєї волі нічого не робиться, то й плани свої я склав з твоєї волі. Дай можливість виконати їх, а тоді й присилай свою кістляву за мною. Нове щось я вже не плануватиму». По материній родині маю довгожителів: прабабця дожила до 114 років. Батькових родичів не знаю.

Але слово тут не про мене. Людина вмирає не тоді, коли навечно закриває свої очі, перестає битися її серце, а коли зникає пам'ять про неї. Я б тут навіть ввів поняття «релігійознавча смерть» і «релігійознавче безсмертя». Той, хто жив лише для себе, вмирає з останнім своїм подихом, а той, хто жив для інших, продовжує жити в них.

Багато наших колег-релігійознавців вже залишили нас. Чи згадуємо ми про них? Спомин тут може бути різний. Подеколи в розмовах і під час різних заходів на пам'ять приходять вписаний в ту чи іншу згадану ситуацію хтось із наших померлих колег. Тут В.Танчер і Є.Дулуман, В. Суярко і Ю. Калінін, І.Бражник і П.Косуха, М.Філоненко і Ю.Терещенко, А.Єршєв і В. Пашенко, П.Лобазов і О.Філіпович, інші особи із релігійознавчого загалу минулих років. Їх вже так багато, що всіх швиденько й не згадаєш.

При цьому згадка про вмерлих колег може бути не лише ситуативна, а й наукова. Вона виявляється в передруці, а чи ж цитуванні їх праць. Ми згадали в такий спосіб декого з тих, які вже відійшли в фізичне небуття, видрукуювши в Москві у двотомнику «Религиоведение Украины» в першій книзі «Феномен советского религиоведения: украинский контекст» (М., 2010. – 758 с.) деякі, на мою думку значимі і для сьогоднішнього, праці В.Танчера, Б.Лобовика, В. Лендьєла, В.Пашенка, Г.Лебєдинця, О.Філіповича, А.Гудими, В.Долі, Ю.Терещенка, Є.Дулумана, Ю. Єфремова, В.Зоца, Ю.Калініна, А.Васильєвої, В.Бояринцева, П.Косухи, С.Криштопи, А.Косянчука, В.Фомиченка, В.Павлюка, І.Бражника, М.Філоненка, М.Литвиненка, В. Подолька та ін.

Серед українських релігійознавців минулого, які залишили найбільш значимий слід в нашій гуманітарній науці, я насамперед називаю доктора філософських наук, професора Лобовика Б. О. Видрукуй його праці з гносеології релігії англійською мовою, і наш Борис Олександрович стане класиком світового релігійознавства. У всякому разі я не знаю іншого науковця такого рівня з проблем цієї дисциплінарної сфери нашої науки. Класикою залишаються надруковані з участю професора «Релігійознавчий словник» (1996) та «Академічне релігійознавство» (2000), його особиста праця «Религиозное сознание и его особенности» (К., 1986).

В квітні ц.р. наші науковці із Відділення релігійознавства ІФ НАНУ були на науковій конференції в Тернополі. Ми не могли в ці дні не з'їздити в Нове Село, де могилка промотора релігійознавчої науки Тернопілля А. Гудими. Ми їдемо в село до Арсена не як до покійника, а як до живого колеги. Життя йому дають і продовжують його численні праці, відлуння його релігійознавчого ентузіазму, який живе в його колегах Е.Бистицькій, П.Мазурі, Я. Стоцькому, інших тернопільцях-релігійознавцях. Світлу пам'ять про Арсена береже гостинно зустрівшиша нас його Марійка, син Арсен, який має великий намір із збереження пам'яті про батька в його рідному обійсті в Новому Селі.

Живий в нашій пам'яті і практичній діяльності з утвердження української духовності Арсен Річинський. А це заодно - живий і Арсен Гудима, бо ж саме завдяки йому (а водночас і П.Мазуру) була проведена ціла низка заходів із «воскресіння» для України ім'я цього великого діяча саме української історії духовності. Тут і наукові конференції, і видрук присвячених Річинському праць-збірників, і монографія А.Гудими про мислителя, і створення в Кременці музею знаного етнолога релігії, і спорудження тут йому пам'ятника, і перенесення праху Річинського із Казахстану до Тернополя, і відзначення й видрук нових праць мислителя та інше. То ж, споруджуючи пам'ятник батьку на цвинтарі в Новому Селі, Арсен-син споруджує цим і пам'ятник величчю Тернопільського релігійознавства. З Арсена Гудими воно тут почалося, але не завершилося ним. Осередок тернопільських релігійознавців є найбільш плідним в роботі Української Асоціації релігійознавців.

Децю трагічною в останні роки була доля тернопільських релігійознавців. Пару років раніше трагічно завершила життя на своєму тридцятomu році всіма нами любима молода і

перспективна релігієзнавка Наталя Гаврілова родом із Козової, наша Натуся, як її лагідно йменують її подруги. Самотужки, завдяки своїй науковій настирливості дівчина ввійшла в нашу наукову сім'ю, мала вже видрукувану в закордонні наукову монографію. Вивчивши англійську мову, Наталя активно виходила в європейський релігієзнавчий простір. В пам'яті у мене часто постає вона з піднятими вгору руками й радісним виговором: «О, Париж!». Тяжкі умови життя Наталя мала в Києві, але не здавалася, маючи намір ще більше прислужитися своїм талантом українському релігієзнавству. Її любили за життя, любимо й опісля. При виїздах до Тернополя заїздимо також до Козової на зустріч із безсмертною для нас Наталочкою, на зустріч з її рідною матусею Оксаною Миколаївною. Не вмерла Натуся і для її наукових матінок Елли Володимирівни Бистрицької та Людмили Олександрівни Филипович, молодих колег-релігієзнавців. Куточок Наташі із свіжими квітами є в кімнаті, де вона працювала.

В пам'яті нашій живе також відійшовший від нас десь рік тому уродженець села Лідихів, що на Тернопіллі, професор-релігієзнавець Степан Ярмусь. Гірка життєва доля загнала його після війни після Італії й Англії зрештою аж в Канаду. Тут отець став знаним богословом української православної діаспори. Проте любов його до України, симпатії до Церкви Київського Патріархату в останні роки життя зробили, як це не дивно, колишню другу особу Української Греко-Православної Церкви Канади років митрополита Іларіона (Огієнка) в ізгоя будинку для престарілих, забуту людину. Ми з Києва не залишали отця своєю листовою і телефонною увагою. До останнього писали листи отцю і підтримували навіть тоді, коли вже знали, що залишилися лічені дні до відходу його в потойбіччя. Унікаючи самотності, отець Степан міг би поїхати до сина, якого і за симпатії до Українського Православ'я керівництво канадської УГПЦ змусило залишити Канаду і перебратися до США. Проте обіцянка дружині бути похованим поруч з нею змушувала «батьошку Стюпу» (як він себе жартома називав) залишатися у Вінніпезі. Так і сталося. Проте для нас в Україні Степан Онисимович живе своїм творчим богословським і релігієзнавчим здобутком. Упорядкована і видрукувана нами його книга «Досвід віри українця» слугує першоджерелом для багатьох українських релігієзнавців. Відділення релігієзнавства не забуває свого Почесного наукового співробітника. В наших збірках час від часу з'являються його статті, що свідчать про наукове безсмертя отця Ярмуся.

За порадою С.Ярмуся готую до видруку вибрані праці діаспорного науковця Юрія Мулика-Луцика «Історія. Релігія. Філософія» родом із Кременеччини.

Як бачимо, плодотворим на докторів-релігієзнавців виявилось Тернопілля. Славну їх традицію в Києві нині продовжує доктор-професор Олександр Саган із також кременецького села Плоске.

Живим залишається для нас і три місяці тому відійшовший в потойбіччя отець-професор Іван Музичка. Він також був Почесним науковим співробітником нашого Відділення релігієзнавства. До останнього ми вірили, що отець здолає свій серцевий недуг і цього літа, як і в попередні, матимемо з ним зустріч принаймні у Львові в монастирі св. Анни, де він щоліта зупинявся. Ми сподівалися ще на те, що побажання отця: «Я ж ще Київ добре не бачив... Не був у Каневі на могилі Тараса», зрештою збудуться. Не тільки ми чекали отця, а і його племінниця Зеня. Вона навіть сподівалася на те, що отець, як і обіцяв, приїде до їхнього Пукова напостійно, розбавить її самотність. Тим більше, що отець жартома заявляв, що хоче, щоб його тіло з'їли українські хробаки, а не італійські, навіть визначив місце свого поховання в Пукові - біля могилок батьків. Проте Всевишній захотів залишити тіло отця в Римі у крипті храму святої Софії, вибудові якого, а заодно й Українського Католицького Університету, отець Іван віддав половину свого життя.

Чотири роки тому пішов із життя й відомий вишивальник ікон та іконостасів, автор біля двадцяти праць із церковної історії отець Дмитро Блажейовський. В свої 99 він мені написав: «Заки старість не прийшла, я маю зробити ще 34 взори ікон і написати три книги». Задум отця залишився нездійсненим. Порівняно легка хвороба скосила його життя. Поховано – у Львові на Янівському кладовищі. В пам'ять про нього в столиці Галичини діє

музей вишиваних творів отця Дмитра. Там же можна придбати і його чисельні книги. Треба бути вдячними отцю Ігорю Ковальчуку за його діяльність із увіковічення імені талановитого богослова-художника.

Вмирили в останні роки не тільки наші колеги в закордонні, а й в Україні. Заднім числом ми з боєм в душі дізналися про смерть нашого дорогого Петра Пантелеймоновича Панченка - доктора історичних наук. Він жив в останні роки в самотності, а відтак ніхто не знав, що про цей трагічний факт треба повідомити українських релігієзнавців. Професор більше десятка років був членом нашої Спеціалізованої наукової ради із захисту дисертацій з філософських та історичних наук. Жодний захист дисертацій у Раді не відбувався без доброзичливого й аргументованого слова Петра Пантелеймоновича. Як це неодноразово наголошував професор, йому приємно було працювати в нашій Раді. Боляче нам було довідатися десь три роки тому про аварійне поранення професора, яке певне й наблизило його смерть. Ми відвідували тоді знаного історика в лікарні і дома. Петро Пантелеймонович добре знав історію релігійного життя України, його сьогодення. Це давало можливість йому із глибоким осягненням опонувати низку історичних дисертацій в нашій Спецраді, подавати статті до наших наукових збірників.

Тугою в серці українських релігієзнавців постала й смерть Великого Українця Леся Танюка. Леся не був науковцем релігієзнавчої сфери. Проте, очолюючи Комісію у справах духовності Верховної Ради України, він активно залучав наше Відділення до її експертної і законотворчої роботи. Леся Танюк брав участь в низці тих конференцій з проблем свободи релігійного життя, удосконалення державно-церковних і толерантизації міжконфесійних відносин, які проводило Відділення. Разом з українськими релігієзнавцями Леся Танюк виїздив також на міжнародні форуми з проблем свободи релігії.

Мені прийшлося листами спілкуватися в останні навіть тижні життя із отцями Іваном Шевцівим (Австралія), Степаном Ярмусем (Канада) та Іваном Музичкою (Італія). Я не чекав від них відповіді (наголошував на цьому, бо ж знав стан їх здоров'я), а своїми листами засвідчував, що вони не забуті, що ми затурбовані їх долею. Також листами відповідним церковним особам я кляв їх за забутість отців. Може тому, що духовний світ Шевцівя, Ярмуса, Музички був сформований на християнському вченні «смертю смерть подолав», вони не були стурбовані тим, що земне життя йде до завершення, не дякували Богові за те, що він їх ще тримає при земному житті. Отець Степан телефоном говорив мені, що «вже ті, кого я знав і хто мене знав, відійшли на суд Божий. Мені також пора». Так переконував мене на мої застереження, що суїцидні думки є гріхом. Подібне писав і отць Іван Шевців із Сіднея, якого недуга прикувала до ліжка і, забравши мову й зір, позбавила можливості спілкування. Маю переписку з отцем десь біля сотні листів, хочу видрукувати її окремою книгою. Це – не думки на побутові теми, а розмірковування з багатьох питань історії, конфесійного різноманіття, суспільного, політичного й духовного життя України.

І ось після цього приходять мені на пам'ять думки Іллі Мечникова про закон «насичення життям». Насичення таке певне настає тоді, коли відчуваєш його й із-за вад здоров'я, і відчуття повноти зробленого тобою відповідно до твоїх можливостей і неможливості подальшої своєї самореалізації. За таких обставин професор С. Осичнюк сказав: «Бог карає мене доволіттям». За цих обставин смерть постає для особи бажаним кінцем земного життя: все можливе зроблено. Правда, одні очікують при цьому продовження життя в якомусь Богом гарантованому потойбіччі, ті ж, хто не вірить в останнє, не має якихось ілюзій на безсмертя душі, залишається вдоволенням вже зробленим і тим, що твоя крихта здобутків творчої праці залишається людям. І тут на пам'ять приходять слова з арії Германа із опери «Пікова дама»: «Смерть близька, но не страшна она: свой долг исполнил я».

«Долг исполнил...». Є такі, хто не думає про цей «долг», мислить: день прожив – то й добре. То ж є живі, які вже вмерли, і є вмерлі, які залишаються живими. Тут доречні слова Василя Симоненка: «Йй право, не страшно вмерти, // А страшно мертвому жить». Й його ж епітафія: «Однаково ледарю, чи помирать, чи ж жить... Живим лежав і тут лежить».

Олександр Довженко наголошував: «Життя таке коротке, // Поспішайте творити добро!». То ж не марнувати треба роки життя, а наповнювати їх значимими діями навіть в молоді роки. Бо ж молоді люди назагал живуть в полоні ілюзій від того, що наперед у них є ще багато років і вони ще встигнуть виявити себе. Коротше кажучи – вони не спішать жити. Проте чим старшими за роками вони стають, тим більше ці їх ілюзії розбиваються. Зріла особистість, на відміну від молодих, більш реально дивиться на життя. З кожним прожитим роком вона все частіше замислюється про старість, у декого навіть з'являється підсвідомий страх смерті.

Чого людина похилого віку любить більше внуків, ніж своїх дітей, бо саме в них вона вбачає продовження своєї біології, свого роду. Хоч внуки із своїм зростанням часто це не розуміють, сприймають навіть з якимсь роздратуванням, а то й огидою, особливу увагу до себе старшого покоління. А ця увага є одним із виявів бажання старших до збереження пам'яті про себе, проживання себе.

Дехто своє буття в цьому світі любить засвідчувати пишними Днями народження, а ще більше - ювілейними датами. Я не люблю цей день свого календаря. По-перше, тому, що паспортний день мого народження не є моїм днем, а днем мого брата, який помер, і батько, щоб не засвітитися місцем свого знаходження в роки сталінських нищень «ворогів народу», назвавши мене також Толею, засвідчив документами брата мого буття в цьому світі. По-друге, тому, що сприймаю кожний рік життя після п'ятидесяти як «дорогу з базару». Тут не радіти треба тому, що, проживши ще один рік, ще на 365 днів наблизився до смерті, а думати над тим, що ще маєш зробити, а часу на це лишилося у тебе мало. Особливо такому думанню мають слугувати ювілеї, які твої рідні чи друзі, трудовий колектив, де ти працюєш біля сорока років, аж ніяк не хочуть «не побачити», напстириливо про нього нагадують. Гадаю, ювілей має бути не стільки найліпшою нагодою, щоб зібрати коло рідних, колег по праці, друзів, близьких духом людей і почути їх славливі чи вдячні слова, а скоріше природною можливістю озирнутися, щоб поставити після прожитого кавалку життя чи то крапку, чи ж задоволений знак оклику, а чи ж знак питання в думці: що доброго я ще зможу і маю зробити? Наступні роки – це нова сторінка твого життя, на якій подумки маєш поставити свої нові розділові знаки.

Хтось з відомих сказав: «Нехай умру, та думка не умре – в таке безсмертя зник я вірять». Саме націєтворчий потенціал для нас, українців, постає найбільш значимим чинником у нашому самозбереженні. Володимир Сосюра у вірші «Любїть Україну» писав: «Юначе! Хай буде для неї твій сміх, // І сльози, і **все** до загину. // Не можна любити народів других, // Коли ти не любиш Вкраїну». В поезії «Як добре те, що смерті не боюся» Василь Стус наголосив: «Народе мій, до тебе я ще верну, // І в смерті обернуся до життя // Своїм стражденним і незлим обличчям, // як син, тобі доземно поклонюся // І чесно гляну в чесні твоє вічі, // і чесними сльозами обіллуюся». І його ж: «Хай прийдуть в гості Леся Українка, Франко, Шевченко і Скворода. // Та вже! Мовчи! Забуканий у пущі, // і вже не ремствуй, позирає у глиб // у сущє, що розпускається в грядущє // і ружєво заквітне коло шиб».

Оцінюючи на кінці восьмого десятику років свій життєвий шлях, я залишаюся вдоволенним насамперед тим, що мені вдалося зберегти і розвинути в Україні релігієзнавство як окрему галузь гуманітарного знання, добитися (разом із М.Заковичем) від Міносвіти включення його до вузівських навчальних планів як обов'язкової дисципліни, а відтак інституалізувати в низці університетів ще й релігієзнавчу спеціалізацію, кафедри і факультети. В цьому я знайшов підтримку від академіка Шинкарука Володимира Іларіоновича. Коли О. С. Онищенко перебирався до директорства науковою бібліотекою імені Вернадського, то він ініціював задум розкидати відділи Відділення релігієзнавства по різних академічних інститутах. В такий спосіб Олексій Семенович певне хотів піддати забуттю свою активну антирелігійну діяльність, здійснювану ним в Україні десь протягом двох десятиків років через компартійні структури, *замести* свої активні атеїстичні сліди. До речі, з нами він нині не має якихось наукових стосунків, бо ж, дивись, став уже культурологом. Любима його тема *причини існування і шляхи подолання релігійних*

пережитків стала для науки неактуальною, але ж актуалізація і возвеличення її протягом десяти років під орудою О.С.Онищенка сприяло вихолощенню предметного змісту із релігієзнавства. При вирішенні долі релігієзнавчої інституції Онищенку треба було усвідомлювати те, що релігію можна досліджувати в цілому, і як ціле. Останнє - саме за релігієзнавством, бо ж в цілому її окремі аспекти можуть у своєму контексті розглядати різні гуманітарні науки. Кожного разу, коли буваю на Байковому кладовищі в Києві, то кладу квіти на могилу В.І.Шинкарука на знак вдячності за його порозуміння зі мною з питання збереження Відділення релігієзнавства, двадцятип'ятирічні здобутки якого в ювілейний 2016 рік ми подаємо як наш внесок в безсмертя українського релігієзнавства. А це видрукувані нами (переважно за мою редакцією) понад 400 монографій і наукових збірників, посібників і часописів, більше 300 організованих наукових конференцій, також десь 250 написаних науково-експертних та аналітичних матеріалів, більше 200 наукових віздів в зарубіжжя і наше засвідчення в низці світових релігієзнавчих асоціацій і Парламенті релігій світу, це й біля двохсот захищених докторських і кандидатських дисертацій з релігієзнавчої тематики, більше тисячі студентів вузів, які слухали наші лекції з різноманіття релігієзнавчих курсів. Це й робота в десятках науково-експертних радах різних владних структур, творча співпраця з більше як тридцятью конфесіями, з Українським Біблійним товариством та ін. То ж маємо солідний внесок в релігієзнавче безсмертя. Гадаю, що колись хтось, досліджуючи нашу наукову діяльність, зробить скоріше саме такий висновок.

Згадав вище кладовище. Тут доречно вжити поняття «кладбищенська пам'ять». Щороку відвідую по декілька разів могили батьків у Смілі, покійної дружини в Броварах, батька Людмили Филипович Олександра Йосиповича й сокурсниці-сироти Ліди Шелест на Байковому. Частіше спочилих ми відвідуємо в дні їх народження і смерті, в літніх роках нас все ж частіше збирає смерть когось із друзів, а не їх дні народження. Як староста групи філософів 1955-1960-х історико-філософського факультету університету ім. Шевченка я переважно постаю в ролі сурмача зборів. З 28 сокурсників в живих ще маю 13. То ж збираємося для спомину і вдячності збереженому ще життю, для пам'яті.

По-різному можна сприймати смерть. Я насамперед прагну не бачити покійника. Коли ти знаходишся поруч навіть із вмерлою близькою тобі людиною, все одно в тебе жеврія думка, що то не правда, що та людина жива. Тим більше живим залишається небачений. Страшніше, коли близька людина вмирає на твоїх руках і ти безсилий якийсь відвернути її смерть. Так вмерла при мені від голоду в 1947 році в черкаському Білозір'ї моя бабця Варка (мамина мама). Вмерла на моїх руках в 1987 році дружина Альда. Я трусив її, благав не вмирати. Вона приходила до свідомості і навіть просила вибачення за те, що залишає мене одного, просила посадити на могилі калину... При цьому лікар із швидкої, який запізнився до хворої й не зміг продовжити її життя, дорікав мені за те, що я не даю дружині «спокійно вмерти». До мене не доходило: як це так - дати вмерти. Тоді й мені не хотілося залишатися живим, хотілося разом з гаряче любимим тобою людиною відійти в небуття. Два роки я день-в-день ходив на її могилку на броварському цвинтарі, навіть вночі, коли чомусь не зміг прийти вдень. Аура кладовища особлива. Подеколи кажуть: тихо як на кладовищі. Йдучи до дорогого мені горбочка, я зустрічався з поглядами померлих із їх облич на пам'ятниках, вітався з тими, хто був похований поруч з дорогою мені могилкою. Мені здавалося, що зі мною в ті голини спілкуються всі померлі. При цьому подеколи, звертаючись до дружини, тихенько співав: «Скоро і твій милий тим же сном засне». Відтак любов живеє й без фізичної присутності. І тут знову звучить збережений відгоди мною в перекладі вірш «ЛЕТА» Лорендзоса Мавіліса: «Мерці щасливі. Всі свої страждання// Забути можуть, всю життєву путь. //Як Сонце зайде й сутінки спадуть, - //Не плач по мертвих, затамуй ридання: // Жене їх спрага саме в час смеркання// До річки забуття – води ковткнуть. // Але чому в воді тій каламуті!? Вонам від сліз земного вболівня...// Не втримав сліз в години невеселі - // Оплакуй тих, хто не пішов з життя, // Хто тпрагне , та не має забуття».

Саме ті роки суму певне сприяли тому, що для мене на час мого життя стала любимою пісня про самотнього чумака: «Ой ішов чумака з Криму додому // Та й трапилась

пригодонька в дорозі йому. // Ой заслаб чумак, заслаб та й лежить, // Ніхто в нього не питає: що в нього болить. // А болить в нього серце й голова, // Помирає чумаченько, а дому нема. // Ой ревнули воли степом ідучи, // поховали чумаченька з Криму ідучи».

Вирівав з газети чийсь вірш про кладовище: «Тут усе у вимірах не тих, // Тут усе по інших йде законах - // Кожен тільки сам собі ікона // І нема святих і несвятих. // Тихо так доквіл на сотні гін, // Ні шелесь. Миряни спочивають, // А коли між себе розмовляють, // То лиш мовчки. Тиші навздагін. // Я стою і думаю собі: // Ні кола, ні двора, ні порога... // Ох, яка тяжка сюди дорога, // Та й найтяжча звідси, далєбі».

Перед моїми очима щодня проходить монтаж фотографій найближчих мені людей, людей, які живуть в моїй пам'яті. Це й мама Явдокія Опанасівна і батько Микола Микитович, вітчим Гордій Іванович Панченко, рідні брати Віктор і Борис. Поруч бабця Шура і тєсть Олександр Йосипович. І знову вірш «Невернувшися»: «Невернувшися, // В бессмертных могилах лежащие, // Не возвратившиися с войны, // Все – стоящие, Все – настоящие. // Они составляют население целой страны. // Той страны – откуда не возвращаются, // Вернее возвращаются, // Но только надеждой, // Только любовью, // Только весной. // Снова и снова невернувшися // В этой стране с родными прощаются».

Проходячи кївським кладовищем, відзначаю те змагання в споруджуваних пам'ятниках на могилах, яке влаштовують заможні родичі похованих. І при цьому я згадую слова Ларошфукко з його афоризмів: «Пышность похоронного обряда ублажает тщеславие живых, но не мертвых». Але при цьому зауважую на тому, що доглянутими є могилки переважно поховань 10-15-річної давності. До інших можна скористатися словами пісні: «І ніхто не знає, де могилка моя». Могилки доглядають ще діти, вже не часто ще й внуки і лише зрідка правнуки. До могил приходять друзі покійника, але вони частіше близькі у своєму віці до нього, а відтак і до того ж кінця. Тому слова «Вічна пам'ять», які співають і виголошують під час похорон, далекі від прямого їх змісту. Могилки заростають бур'яном, подеколи з'являється у великих містах (знаю Київ і Львів) над першим другий і навіть третій рівень поховань. Зберігають в якийсь спосіб хіба що поховання тих, хто залишив якийсь значимий слід в історії і культурі. То ж певне доречно згадати досвід наших далеких предків із спалювання тіла покійника і розсіяння просто за вітром пороху з праху, а чи ж за течією річки, як це й нині роблять індіюсти.

Мені особисто імпонує такий фінал. Не непорушними могилками і пам'ятниками на них, які мало що говорять про покійника іншим для нього людям, маємо вшановувати тих, хто жив поруч з нами, творив, будував, ростив в дітях і внуках собі зміну. Може тут варто скористатися досвідом мормонів із дослідження і збереження родинної генеалогії кожної сім'ї, щоб не жити без роду і пам'яті, щоб ти був вписаний у сімейне дерево. До того ж, не кожний може прагнути на якусь особливу пам'ять: героїв маємо багато, а згадка залишається про окремих.

Як образно значає Панас Мирний, «життя - то терняста нива. Його не пройдеш, ноги не вколешиви. Всяке буває: бувають суцільні радощі, а буває й горе. Багато описань цього стану знаходимо в українських піснях. Згадаймо, як хлопець про кохану співає: «Ти ж мої радощі й ти ж моє горе» .В іншій пісні звучать слова: «Ой я нещасний, що маю діяти? // Полюбив дівчину, та не можу взяти; // Тим не можу взяти, що зарученая, -// Доле ж моя, доле, доле нещасная!». Піснено співаємо: «Скажи мені правду, мій добрий козаче, // Що діяти сердцю, коли заболить? // Як серце застогне і гірко заплаче, // Як дуже без щастя воно защемить? // Як горе, мов терен, всю душу поколе, // Коли одцуралось тебе уже все, // І ти, як сухеє перекотиполе, // Не знаєш, куди тебе вітер несе? // Таке і у світі: хто рано почує, // Як серце застогне, як серце зітхне, // Той рано й заплаче... А доля шуткує; // Поманить, поманить та й геть полине».

Окрім стану «насичення життям», коли особа відчуває завершеність її визначеного, її мжливого в житті, наявним є ще й стан «зневаження життям». Такий стан, зокрема, характерний для терористів-смертників, які в такий спосіб сподіваються на одержання омріяного (чи пропонованого) потойбіччя, для тих, хто своєю смертю хоче помститися

комусь або ж прагне зреагувати на свою непоміченість. Є ще й інші чинники, які призводять до з'яви стану «зневаження життям», стану готовності добровільно підти з нього. Зокрема до суїциду може довести тяжкий стан здоров'я, зумовлений онкохворобою та ін.

Кажуть: життя прожити – не поле перейти. Інколи складаються такі умови, коли ти із-за зміни ставлення до тебе осіб довкілля, віднайдення на заміну тобі іншого, втрачаєш віру в добropорядність і незрадливність щодо тебе навіть близьких тобі людей, вірніше – здавалося б рідних, довіру їм. Відчуваєш якусь їх байдужість щодо тебе, а відтак свою самотність, чужість всьому, непотрібність, покинутість, а то й підлу обману, зраду. За таких умов тобі імпонує думка про буття в іншому світі, поруч з тими, хто тебе любив і шанував. Воно постає навіть бажаним і на наступне – єдино можливим. В небажанні жити з'являється різноманіття форм здійснення можливого кінця. Тут згадуо слова того ж Омара Хаяма про насильно віддану в заміжжя жіночку: «И живет она плача // В тоске день и ночь напролет. // Жизнь давно уж постыла, // Да только и смерть не идет».

Іморталізм – це окрема сфера наукового знання, проблеми якої ми чомусь не досліджуємо. Це може тому, що про смерть неприємно говорити, бо ж кожний хоче жити подовше і не завжди усвідомлює, що смерть невідворотно з кожним днем наближається і до нього. Ніхто з нас навіть з десятками наявних своїх років життя не відчував те, як минала молодість, хоч кожний відчуває, коли вона вже минула. Відтак, на відміну від релігійної пам'яті (богословське бачення життя і потойбіччя) релігієзнавча пам'ять передбачає набуття її кожним завдяки своїм життєвим здобуткам, продовженням роду й реальним виявам любові до ближнього, сприянні йому в набутті щасливого щодення. Не можу сказати, що я був байдужим до життєвих вдач своїх друзин. Не знаю, чи відчували вони це і були небайдужими і моєї небайдужості щодо них.

Тут я хочу звернутися знову до поезії любимого мною поета Василя Симоненка, з яким паралельно вчився в Київському університеті в шестидесяті роки минулого століття. Насамперед уривково процитую його вірші «Ти знаєш...» і «Я чую...»: «Ти знаєш, що ти – людина, / Ти знаєш про це чи ні? / Усмішка твоя – єдина, / Мука твоя – єдина, / Очі твої – одні. // Більше тебе не буде / Завтра на цій землі. / Інші ходитимуть люди, / Інші кохатимуть люди - / Добрі, ласкаві й злі. // Сьогодні усе для тебе - / Озера, гаї, степи. / І жити спішити треба, / Кохати спішити треба - / *Гляди ж не просни*». // І далі: «Зі мною говорять могили // Устами колишніх людей, / І їх нерозтрачені сили / Пливуть до моїх грудей. // О земле жорстока і мила, / Ковтнула ти їхні дні - / Усе, що вони робили, / *Віддай доробити мені*. // Вслухайтесь, земле і небо, / У роки страждань моїх - / Живу не лише за себе, / *Я мушу жити й за них*». Значима кінцівка: *мушу жити й за них*.

Для людини, яка усвідомлює реалізацію своїм життям свого покликання або ж здійснення значимого для людства смерть не страшна. Вони готові жертвувати своїм життям заради величких здобутків. Відповідаючи на питання журналістки, українська Жанна Д'Арк сказала: «Якщо є мета і покликання, інстинкт самозбереження не існує». Згадаймо, як в однозвуччі понад мільйонний хор Майдану співав «Душу й тіло ми положим за нашу свободу...». При цьому, співаючи, кожний думав не про себе особисто, а про невмерлість України. Цей стан поетично Василь Стус описав так:

Як добре, що *смерті не боюся я*
 І не питаю, чи тяжкий мій хрест,
 Що перед вами, судді, не вклонюся
 В передчутті невідомих верст,
 Що жив, любив і не набрався скверни,
 Ненависті, прокльону, каяття.
 Народі мій, до тебе я ще верну,
Як в смерті обернуся для життя
 Своїм стражденним і незлим обличчям.
 Як син, тобі доземно уклонюсь
 І чесно гляну в чесні твої вічі

І в смерті з рідним краєм поріднюсь.

І тут на згадку звучить звернення Тараса Шевченка до дум, які мають йти в Україну, «в нашу Україну попід тинню сиротами, а я тут загину... Там знайдете щире серце і слово ласкаве». І вони знайшли ті «щирі серця», які протягом майже двох століть виборювали омріяну Тарасом Україну, не дали загубитися на сторінках світової історії «нашій пісні», «нашій славі». Думу Шевченка чули «і мертві, і живі й ненароджені». Чули й зрештою матеріалізували в появу незалежної України.

Можна багато говорити про індивідуальне безсмертя, але, окрім нього, як бачимо, є ще й безсмертя спільнотне, безсмертя народу. Саме втілене в свободі омріяне безсмертя України проголошує її Гімн, наголошуючи водночас, що це безсмертя здобувається індивідуальними смертями: «Душу й тіло **МИ** положим за нашу свободу». По-своєму цей аспект співвідношення індивідуального і спільнотного безсмертя поетично схопив той же Василь Симоненко у вірші «Безсмертні предки»:

Раби будували замки і храми,
Сіяли і жали – раби.
Труд їх стоїть над віками –
Свідок життя й боротьби.

Із кожного купола й брами
Крізь роки темряви й злоби
Вони промовляють словами
До нас, до моєї доби.

«Люті кати поглумились над нами,
Скільки лягло нас у чорні гроби,
Та перемога - дивіться, за нами:
Смерть - не кінець боротьби.

Ті, що життя прогуляли без діла,
Що у народній купались крові,
В землю лягли і безслідно зотліли –
Ми ж і понині живі!»

Чую ваш голос, простий і ласкавий,
Предки безсмертні мої:
Праця людини – окраса і слава,
Праця людини – безсмертя її».

Написати цю статтю мене спонукала смерть Петра Пантелеймоновича Панченка. Одиноким був він в останні роки життя. Якесь забуття виявляли щодо нього його колишні побратими наукові співробітники інституції, де він працював. А зробив професор надто багато. Я насамперед вдячний йому за те, що він прагнув поіменно обезсмертити тих, хто з України загинув в роки Другої світової війни, подаючи у видрукованому за його редакцією великому томі короткий анотований перелік їх. Серед згаданих в книзі є й мій батько Колодний Микола Микитович, життя якого обірвав 10 березня 1944 року німецький снайпер в селі Губівка на Кіровоградщині, і мій рідний брат Віктор, який загинув як розвідник 7 липня 1943 році на Курщині і похований в м. Суджа.

Петро Пантелеймонович досліджував релігійні процеси на українських теренах в радянські роки. Слушні релігієзнавчі думки він висловлював у своїх виступах протягом десь понад десяти років під час захисту дисертаційних робіт на нашій спецраді. Попробуємо їх

зібрати із стенограм і видрукувати окремою статтю. То ж вічна пам'ять нашому колезі і однодумцю!

Давня мудрість гласить: «Скільки людей - стільки окремих вдач». Є люди подібні одні до одних і вони своєю якоюсь особливою вдачею чимось не вирізняються в суспільному поступі. І таких більшість. Проте серед всіх є й такі, які неповторимі у своєму постанні і значомості в контексті чи то світової, а чи ж національної історії. Їх пам'ятають не тільки протягом життя 2-3 поколінь, не тільки у вузьких спільнотах, а століттями чи й тисячоліттями на національному чи ж світовому рівні. При цьому спрацьовують різні, часто суперечливі критерії їх виокремлення. В цьому можна переконатися навіть пройшовши центральною алеєю Байкового кладовища. Поруч із відомими українськими діячами культури й літератури, поховані тут і вірні служачи комуністичного режиму, при цьому відвели їм провідні місця на Алеї слави. Але з відходом до них в потойбіччя їхніх рідних, ці недоглянуті пам'ятники будуть лише нагадувати те, що в якийсь спосіб ми не змогли провести декомунізацією Байкового. І як ця сволота не прагнула загнати українців у «радянський народ», прилучити їх до «русского мира», як писав той же В.Симоненко: «Народ мій є! Народ мій завжди буде! / Ніхто не перекреслить мій народ! Пошешнуть всі перевертні й прибуду / І орди завойовників-заброд»

В радянські роки піддавалися вслякому забуттю і опаклюженню на українських теренах ті з української діаспори, хто всіма фібрами своєї душі обстоював право українців як історичної нації на самовизначеність. До реабілітації цих «журавлів» вже в незалежній Україні прийшлося прилучитися й мені. І якось так вийшло, що тут на мою долю припали згадувані вже вище колишні дивізійники Степан Ярмусь, Іван Музичка та Іван Шевців. З колонії полонених в Реміні (Італія) вони потрапили на священниче навчання: перший до автокефально-православних в Лондоні, два Івани – до греко-католиків в Римі. Мене подеколи дивує притаманна їм богословська й богословсько-релігієзнавча вдача. Їх творчість характеризує глибока наукова оцінка багатьох подій і процесів з української релігійної історії. Саме це мене підкупило і я упорядкував й видрукував вибрані твори отців відповідно під назвою «Досвід віри українця», «Християнство в житті особи і народу» та «Християнська Україна». Книги ці ввели талановитих і глибоких богословів в український науковий простір. Отці приїздили в Україну і брали участь у низці нами організованих конференцій. Ми так зріднилися з ними, що хоча отці й жили на далекій відстані від нас в різних країнах, я до останнього дзвонив їм, писав листи (їх сотні), приймав в гості. Вони стали членами нашої малої сім'ї. Ми знали, що їм не здоровиться, що роки вже дають про себе знати, що численно років кожного скоро прийде кінець, але все одно якимось гнали із свідомості думку кінця їх земного буття. То ж трагічною для нашої сім'ї була звістка про смерть спочатку забутого УГКЦерквою в Сідней отця Івана Шевціва, рік тому також забутого у Вінніпезі його Церквою отця Степана Ярмуса, буквально декілька місяців тому отця Івана Музички, про якого видрукуване нижче щиролюбне слово вельмишановного Івана Дацька, який добре знав професора. Смерть отця Івана прозвучала для мене як нагадування, що кожному приходиться кінець: немає їх – далі певне я.

Відділення релігієзнавства замовляло панахиди по кожному отцю. Проте, вникаючи у словесний зміст їх, мені хочеться кричати: «Перестаньте принижувати померлих заявами про їх вільні чи невільні гріховні вчинки і проханнями до Бога помилувати їх за гріхи!». Кожна людина у своєму житті зробила багато значимого, залишає після себе свою – велику чи малу – родину, своїх друзів. Були плюси, були й мінуси. Скажіть про це, а не обливайте кожного покійника брудом гріха. Якби я був охрещений, то просив би не влаштовувати мені такі відспівування. Зрозуміло, що маю якісь гріхи, але живу без постійних благань: «прости», «помилуй», «подай» ... Навіть за Біблією ніщо не робиться без волі Бога. Тут на пам'ять приходять французький мислитель Дені Дідро, який описав те, як після своєї смерті попав в чистилище (в католиків це посередня ланка між раєм і пеклом). Сидить і плаче. Йде Бог і питає у нього чого він плаче. Дідро відповідає: «Ось я писав, Боже, і вчив цьому інших, що тебе немає, а тепер бачу, що ти є. То ж тепер за все це покараєш мене, відправиш в пекло».

«Так-так», - сказав Бог. Далі Дідро знову питає: «А скажи, Боже, це правдв, що на світі ніщо не робиться без твоєї волі, що ти все знаєш і передбачаєш?». «Так, це правда»,- відповів Бог. «То ж що отримується, - зауважує Дені. – Те, що я став безбожником, відбулося також з твоєї волі. І тепер за те, що ти натворив, я маю відповідати?». «Так-так, - сказав Бог. – Гарзд, йди в рай». То ж, відспівуючи покійника, насамперед треба говорити про нього як про людину із значимим життєдінням, а не якимсь «рабом Божим». Цей вислів з'явився за років зародження християнства, за умов рабовласницької Римської імперії. Протестуючи проти соціального приниження, не сприймаючи його реалії, людина віддавала себе у повну власність Бога, ставала в своїй уяві його *рабом*, а не власністю якогось землянина.

То ж не «рабів Божих» - отців Степана й Іванів - ми поховали, а його служителів. Це мали б визнати Церкви, до яких вони фізично належали й залишаються їм належними своїм творчим богословським здобутком після своєї смерті. Без двох отців Іванів Греко-Католицька Церква в діаспорі златинщилося б, не мала б тих десятків громад в країнах їх священничої діяльності. Вони були вірною підмогою у митрополита Йосифа Сліпого після його приїзду до Риму з московської неволі і перетворення у «в'язня Ватикану», діяльності із збереження на українських поселеннях в діаспорі Української Греко-Католицької Церкви. Нове керівництво, прийшовши до влади на готове в діаспорних єпархіях, не хоче згадувати мурашину працю отців із формування парафій, будівництва храмів, творення українських шкіл та багато чого іншого з україно-зберігаючого, що вони робили. Воно з метою власного возвеличення сприймає готове за належне й просто існує без його творця. «Вічна пам'ять» при цьому постає пустим звуком, бо ж внесок окремих зникає. Це б я відніс насамперед до єпископа Петра з Австралії, який ще за життя отця Івана Шевцівця всяк принижував його. Серед нас, українських релігієзнавців, пам'ять про отців, які були Почесними науковими співробітниками Відділення релігієзнавства, житеме вічно, бо ж наші творчі здобутки (як і видрукувані окремо праці Музички, Шевцівця і Ярмуса), передаються наступним поколінням науковців, поповнюють наукові бібліотеки, використовуються при написанні дисертаційних праць і при підготовці до друку нових тематичних збірників.

Стаття моя постала дещо змістовно неузгодженою, але акцентованими в ній проблемами хочу засвідчити актуальність релігієзнавчого іморталізму.

7.2. ДАЦЬКО Іван, отець. Вшануймо Івана Музичку!

Кожний християнин, що уважно читає послання св. апостола Павла, не може не звернути уваги на те, скільки разів він послуговується, так би мовити, військовою термінологією. Достатньо прочитати 6-ту главу послання до Ефесян (Еф. 6:10-17) – слова, якими також св. п. Патріарх Йосиф закінчив свій Заповіт: «Кріпиться в Господі та в могутності сили його. Одягніться в повну зброю Божу, щоб ви могли дати відсіч хитрошам диявольським. Нам бо треба боротися не проти тіла і крові, але проти начал, проти властей, проти правителів цього світу темряви, проти духів злоби <...> Тому візьміть повну зброю Божу <...>, щоб ви могли дати опір і ... міцно встоятися. Стійте, відтак, підперезавши правдою бедра ваші, вдягнувшись у броню справедливості, і взувши ноги в готовість проповідування Євангелія миру. А над усе - візьміть щит віри, яким здолаєте/загасите всі розпечені стріли лукавого. Візьміть також шолом спасіння і меч духовний, тобто слово Боже... Думаю, що св. Павло вичислив усі роди зброї, яку вживали за староримських часів, щоб представити християнина як воїна – справжнього послідовника Христа... А передчуваючи свою кончину, він пише до свого учня Тимотея (2 Тим. 4:7-8): «Я боровся доброю борнею, скінчив біг – віру зберіг. Тепер же приготований мені вінок справедливості, що його дасть мені того дня Господь, справедливий Суддя...».

Думаю, не помиляюся, коли скажу, що таким залишався до кінця свого життя новопереставлений наш отець Іван Музичка – як воїн Христовий, справжній військовий чоловік.